

Het vrijheidshuis te Oosterhout

door

C. TH. LOHMANN

Terwijl de meeste steden reeds in de Middeleeuwen een stadshuis hadden, veelal een monumentaal gebouw, dat macht en rijkdom van de poorters moest weerspiegelen, is de huisvesting van de plaatselijke overheid op het platteland eeuwen lang hoogst primitief geweest. De meeste dorpen in de baronie van Breda kregen eerst in de 18e of 19e eeuw een eigen gebouw, dat aanvankelijk recht- of dorps huis, later meestal raad- of gemeente-huis werd genoemd. Dit hangt uiteraard samen met de ontwikkeling van het bestuursapparaat, waaraan in de dorpen met hun geringe bevolking en eenvoudige sociale structuur slechts matige eisen werden gesteld. Oosterhout echter, dat tot de belangrijkste plaatsen van de baronie behoorde en als „vrijheid” een bevoorrechte positie innam, kon zich reeds in het begin van de 17e eeuw in het bezit van een passend raadhuis verheugen. Dit is tekenend voor het karakter van deze gemeente, die eerst in 1809 formeel tot stad is verheven, maar in wier sociale en juridische ontwikkeling stedelijke elementen reeds vroeg aanwijsbaar zijn ¹).

Evenals in andere plaatsen hielden de bestuurders van Oosterhout hun vergaderingen en besprekingen in particuliere huizen en herbergen, terwijl de secretaris de administratie bij zich thuis had. De zittingen van het gerecht zullen oudtijds zoals gebruikelijk was in de open lucht onder de grote dorpslinde op de Heuvel gehouden zijn. Dat een dergelijke toestand op den duur ongewenste gevolgen moest hebben, ligt voor de hand. In een officieel stuk van 1617, dat hieronder nader wordt besproken, klagten de regenten van Oosterhout, dat zij „tot noch toe genootsaecht sijn geweest haer vierscharen ende publijcke vergaderingen dienende tot directie van des

vrijheys voorvallende saecken ende affairen te houden in een herberge binnen deselve vrijheyt door dien aldaer gheen gemeen vrijheits huysinge en is, waer deur gecauseert werdt dat in deselve herberge vele ende verscheyden gelagen werden geteert tot groote costen ende lasten van de voors. vrijheyt" ²). De gebrekkige bewaring van de administratie, die bovendien telkens bij ontslag of overlijden van de secretaris moest worden verhuisd, heeft het verlies van vele archiefstukken tengevolge gehad.

De behoefte aan een afzonderlijk, voor de openbare dienst bestemd gebouw heeft zich zeker in Oosterhout reeds lang vóór 1617 doen gevoelen. De financiële mogelijkheden van de gemeente waren toen echter zo beperkt, dat men zich geen grote uitgaven kon veroorloven. Daarbij kwam, dat de laatste decennia van de 16e eeuw voor Oosterhout een tijd van grote rampspoed waren geweest. In ernstige mate ondervond het de treurige gevolgen van de strijd tussen Noord en Zuid, die uit de vrijheidsoorlog tegen Spanje was ontstaan. Vooral de ligging nabij de vestingen Breda en Geertruidenberg berokkende de bewoners van Oosterhout veel leed. Tussen 1573 en 1580 is het voor een groot gedeelte platgebrand, zodat tal van ingezetenen, onder wie juist de meest gegoede, hun woonplaats verlieten. Herhaaldelijk stond het bovendien aan plunderingen en afpersingen door de legerscharen zowel van Staatse als van Spaanse zijde bloot. Tot overmaat van ramp werd het in 1604 en 1605 door een vreselijke pestepidemie geteisterd, die een groot gedeelte van de bevolking ten grave sleepte ³). Rond 1609 brak echter een rustiger tijd aan, het twaalfjarig bestand werd gesloten, Oosterhout kon herademen en zich gaan wijden aan de wederopbouw.

Het is begrijpelijk, dat nu ook aan de stichting van een „Vrijheidshuis" werd gedacht. Want niet alleen in een beter onderdak voor de magistraat moest worden voorzien, maar dringend nodig was ook een veilige bewaarplaats voor de talrijke lieden waarmee schout en schepenen op minder prettige wijze in aanraking kwamen. Door de oorlogsomstandigheden waren velen uit het gareel geslagen en het is geen wonder, dat vooral het platteland door allerlei gespuis onveilig werd gemaakt. In 1616 besloten daarom de regen-

ten van Oosterhout op de Heuvel „bij of omtrent de vijerschaere op te timmeren een gevanckenisse voor de delinquanten, vagabunden ende dieven". Een commissie bestaande uit de schout en twee schepenen werd naar Breda gezonden om aan de Prins van Oranje en Zijn Raad te verzoeken hout en stenen van het vervallen kasteel van Oosterhout voor de bouw te mogen gebruiken ⁴). Philips Willem, die sinds 1606 als heer van Breda en Oosterhout de beschikking had over zijn vaderlijke erfgoederen, waartoe ook het „Huis te Strijen" behoorde, stond aan die van Oosterhout toe zoveel bouwmaterialen te halen als zij nodig achtten, terwijl hij hun bovendien uit zijn domeinbossen nog enige eikebomen schonk ⁵).

Men kon nu in Oosterhout uitvoering geven aan een groter plan, de bouw van een volledig raadhuis. Aan de hierboven genoemde misstanden werd dan voorgoed een einde gemaakt. De magistraat nam daarom het besluit „te doen timmeren op den Heuvel ter plaatse daer van oudts de vierschaere in criminele saecken gehouden is geweest een gemeen Vrijheyts huysinge dienende omme de dagelijksche voorvallende bijeenkomsten aldaer te houden ende des gemeene Vrijheyts chartres, boecken ende papieren te bewaeren mitsgaders tot een gevanckenisse voor den officier der voors. Vrijheyte in een kelder onder deselver huysinge te maecken". Dank zij de vrijgevigheid van de Prins kwam men nog slechts een bedrag van omtrent 2000 carolusguldens te kort. Er werd besloten hiervoor de opbrengst van de vrijheidsaccijns — de plaatselijke belasting op bier en wijn — over anderhalf jaar te gebruiken. Ten einde daarvoor de nodige goedkeuring te verkrijgen richtten de regenten zich tot de Raad van Brabant in Den Haag. Dit gerechtshof, dat in 1591 was opgericht voor die delen van het hertogdom Brabant die onder het gezag van de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën waren gebracht, bemoeide zich ook met zaken die tegenwoordig onder een bestuurscollege zouden ressorteren.

Na het advies van de Drossaard van Stad en Land van Breda te hebben ingewonnen verleende de Raad op 27 Juli 1617 zijn goedkeuring en sanctie aan het besluit van „onze lieve ende beminde Schouteth, Schepenen ende Gezworens der vrijheyte van Ooster-

hout". Aan de pachters van de accijns werd „expresselijcken” bevolen de opbrengst van de belasting zonder tegenspraak aan de supplianten uit te keren.

Oosterhout kon nu aan de slag. Wanneer men met het werk begonnen is, weten wij niet, maar in 1621 was de „Vrijheyts Huy-singe” in ieder geval klaar. Een oude prent, waarschijnlijk uit de achttiende eeuw, die hierbij gereproduceerd is, geeft er een duidelijk beeld van. Met het bordes en de boogvormige deuropening in het midden, de trapgevels aan de zijkanten en het ranke torentje was het ongetwijfeld een stijlvol gebouw, dat met de aangrenzende huizen van de Heuvel een pittoresk geheel vormde. Boven de ingang troonde Vrouwe Justitia met zwaard en weegschaal, symbool van de rechtspraak. Want schout en schepenen der vrije en hoge heerlijkheid Oosterhout oefenden niet alleen bestuursfuncties uit, zij spraken ook recht over de ingezetenen zowel in civiele als criminele zaken, een privilege, dat meermalen tegen de pretenties van de Hoofdbank te Breda moest verdedigd worden ⁶⁾.

Behalve de gevangenis bevatte het Vrijheidshuis een grote „collegie- of schepenkamer” en twee vertrekken voor de secretarie. Ofschoon niet ruim, voldeed het voor die tijd ongetwijfeld aan de behoefte.

Twee eeuwen later was dit echter niet meer het geval. De taak van de overheid was omvangrijker geworden en aan het administratieve apparaat werden zwaardere eisen gesteld. Oosterhout, inmiddels tot stad verheven, had zich bovendien sterk ontwikkeld; in 1815 was het met 6315 inwoners de vierde gemeente van Noord-Brabant. Sinds 1811 was het de zetel van een kantongerecht, dat ook in het stadhuis was ondergebracht. Zo was men genoodzaakt tot verbouwing en uitbreiding van de oude „Vrijheyts huijsinge” over te gaan. Het aangrenzende huis aan de westzijde werd daartoe aangekocht. In 1839 kwam de verbouwing tot stand, waardoor het gemeentehuis tweemaal zo groot werd en het aanzien en de omvang kreeg, die het gebouw ook thans nog heeft. Sinds enige jaren geleden de voor-gevel van de cementbeplesering is ontdaan, kan men aan de linkerkant duidelijk de grijze steen van groot formaat herkennen, die

afkomstig is van het kasteel van Strijen en in 1617 werd gebruikt.

In architectonisch opzicht was de verbouwing van 1839 geen verbetering, vooral het verdwijnen van de toren betekende een groot verlies. Voor schoonheid in de bouwkunst had men toen weinig begrip. Het gehele werk werd voor de somma van 8999 gulden door een timmerman uitgevoerd ⁷⁾).

Korter dan zijn voorganger heeft het stadhuis van 1839 in de behoeften van bestuur en administratie kunnen voorzien. Reeds na een eeuw was het gebrek aan ruimte zo nijpend geworden, dat naar een andere behuizing moest worden uitgezien. Het gemeentebestuur verliet de Heuvel en nam zijn intrek in Huize Limburg, een van de historische slotjes, dat tot een waardig stadhuis werd ingericht.

AANTEKENINGEN.

1) Men denke o.a. aan het privilege van 1272, waarbij Arnout van Leuven, Heer van Breda, aan die van Oosterhout vrijdom van tol, weg- en gruitgeld en het recht tot het houden van een week- en jaarmarkt verleende. Zie Th. E. van Goor. Beschrijving der Stadt en Lande van Breda. 1744. blz. 423.

De verheffing van Oosterhout tot stad geschiedde bij Koninklijk Besluit van 3 Mei 1809, nr. 4.

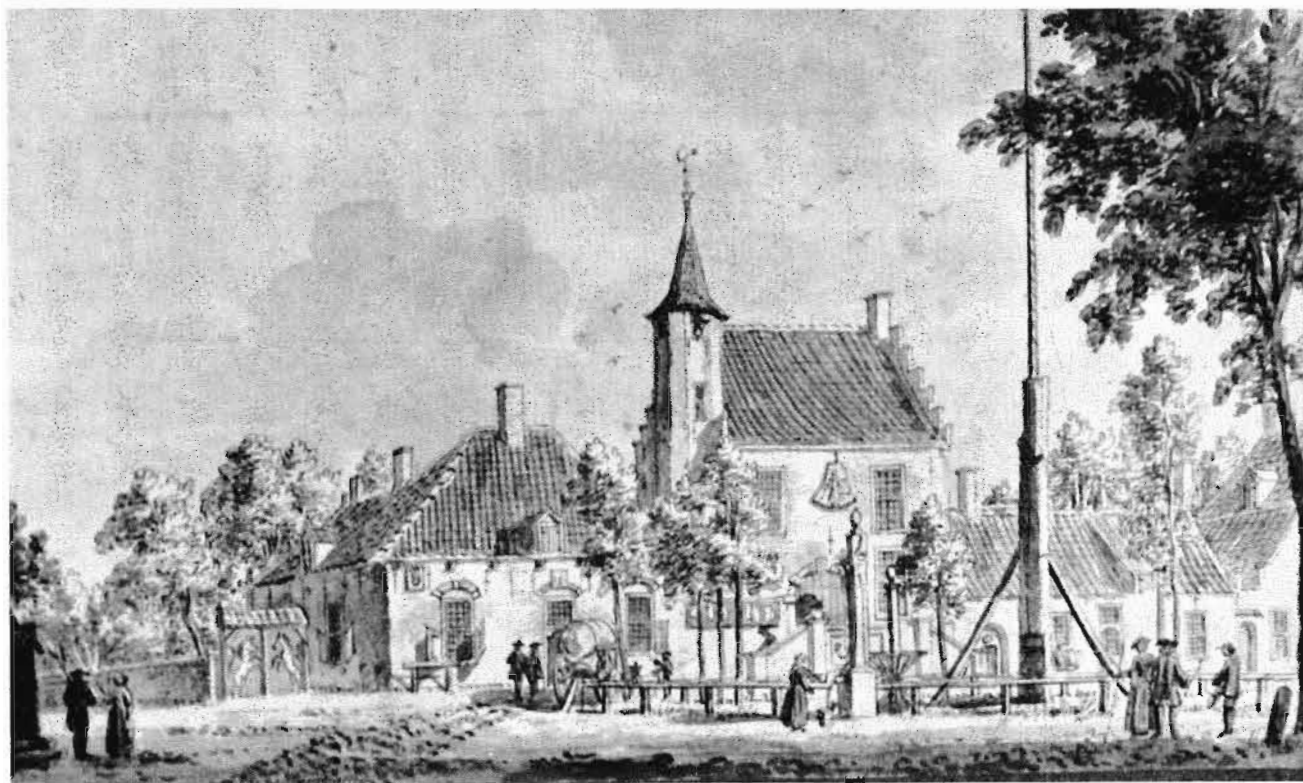
2) Deze klacht wordt vermeld in de acte van de Raad van Brabant d.d. 27 Juli 1617, waarbij de bouw van het Vrijheidshuis werd goedgekeurd. G. A. Oosterhout. Inventaris Krom X. Tenzij anders vermeld zijn de in deze bijdrage verwerkte gegevens aan deze acte ontleend.

Over de grote lindeboom voor het raadhuis zie van Goor a.w. blz. 361 en twee reisbeschrijvingen uit 1732 n.l. Dagregister van twee reizen door Philippus van der Nolk van Amsterdam naar het kampement te Oosterhout. Uitgegeven door Mr J. P. W. A. Smit in Bijdragen van het Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1918. V blz. 14 en Journaal van een rijsje naar het campement bij Oosterhout. Taxandria 1895. blz. 238.

3) J. B. Gramaye, Antiquitates Bredanae in: Antiquitates Brabantiae. 1708 blz. 31.

4) Resolutie van 26 September 1616. G. A. Oosterhout Inv. Krom B 5 fol. 118.

5) Bij resolutie van 1 Juli 1606 stonden de Staten-Generaal aan Prins Philips Willem toe de administratie te aanvaarden van de heerlijkheden en goederen hem aangekomen van de zijde van zijn vader n.l. van Breda, Steenberg en Oosterhout. Eerst in 1609 kwam het verdrag van verdeling der vaderlijke erfgoederen tussen de Prinsen Philips Willem, Maurits en Frederik Hendrik tot stand. Tot het erfdeel van eerstgenoemde behoorden „les Baronnies et Seigneuries de Breda, Stienbergue, Grimbergue” etc. Oosterhout is hier dus in de heerlijkheid Breda begrepen. Zie J. P. van Capelle, Filips Willem, Prins van Oranje. 1828. blz. 235 en 243.

Het voormalige Vrijheidshuis te Oosterhout, naar een oude tekening.

6) Dat het gebouw in 1621 in gebruik was, kan geconcludeerd worden uit een archiefstuk van 20 November 1621, waarin sprake is van een „wagenschotte caste staende in de muur van de schepencamer”. G. A. Oosterhout. Inv. Krom. C 2 f.

In Juni 1620 werd ten overstaan van een notaris een inventaris opgemaakt van het archief, dat toen berustte ten huize van Robbrecht Hulshouts, gewezen substituut-secretaris van de Vrijheid. Inv. Krom D1. Misschien gebeurde dit bij de overbrenging van het archief naar het Vrijheidshuis.

De oude tekening hangt in de burgemeesterskamer van het gemeentehuis.

In zijn „Geschiedkundige Beschrijving van de Stad Breda en hare Omstreken” (1845) zegt A. J. van der Aa: Dit stadhuis (n.l. van Oosterhout) is eertijds grooter geweest, vóórdat het in den Spaanschen tijd, met de meeste huizen afgebrand is, strekkende het zich destijds oostwaarts tot den hoek uit. (blz. 149). Deze bewering wordt door de archiefstukken niet bewezen.

7) De aanbesteding had plaats op 1 Mei 1839. Het werk, dat volgens het bestek 1 April 1840 gereed moest zijn, werd aan de laagste inschrijver, Theodorus van den Acker, timmerman te Oosterhout, gegund. Naast het stadhuis werd een wachthuis met cachotten gebouwd. (tegenwoordig brandweergarage) G. A. Oosterhout. Voorlopige inv. N.A. nr. 566. Het koperen windvaantje met de drie halve manen en het jaartal 1749, dat thans nog op het oud gemeente-huis staat, werd van het voormalige vrijheidshuis overgenomen.